

Raimonda Ragauskienė, Deimantas Karvelis, Aivas Ragauskas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mikropasaulis: Radvilų Kėdainių visuomenė (XV–XVIII a.)*, Žuvėdra, Vilnius 2022, ss. 732, ISBN 978-609-8219-20-3.

Licząca ponad 700 stron i zaopatrzona w obszerny aparat naukowy praca Raimondy Ragauskienė, Deimantasa Karvelisa i Aivasa Ragauskasa już przy powierzchownym przejrzaniu robi wrażenie porządnej. Jej lektura pozwala stwierdzić, że nie jest to jedyne wrażenie: książka ta prezentuje wysoki poziom naukowy.

Troje współautorów monografii to badacze z dużym doświadczeniem w zakresie historii Wielkiego Księstwa Litewskiego, zwłaszcza dziejów Wilna oraz rodu Radziwiłłów i należących do niego dóbr. Autorzy pisali także o historii Kiejdan, zajmując się m.in. działalnością tamtejszego zboru kalwińskiego i gimnazjum ewangelickiego, a także zborom i cmentarzom kalwińskim w Januszowie (Nowych Kiejdanach) oraz związanymi z miastem Szkotami¹. Po wydaniu monografii o Kiejdanach opublikowali jeszcze obszerną pracę na temat duchownych ewangelicko-reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim, gdzie oczywiście również jest mowa o tym mieście².

Recenzowana książka jest poświęcona dobrom kiejdańskim Radziwiłłów w XV–XVIII w. Dobrom kiejdańskim – a więc nie tylko samemu miastu Kiejdany. Poza historią miasta jako takiego jest to także historia dworu, wsi, folwarków, instytucji wyznaniowych i należących do nich nieruchomości oraz szkół. W dużej mierze książka przedstawia także po prostu historię ludzi zamieszkujących dobra kiejdańskie – przedstawicieli różnych grup społecznych.

Praca składa się z wprowadzenia oraz dwóch rozdziałów, z których pierwszy jest poświęcony otoczeniu, w którym funkcjonowała społeczność dóbr kiejdańskich, oraz ich właścicielom, a drugi – instytucjom i strukturom społecznym. Podzielone są one na liczne podrozdziały. Pracę kończy podsumowanie i pokaźnych rozmiarów aneks, zawierający m.in. wykazy duchownych ewangelicko-reformowanych i katolickich, a także

¹ Deimantas KARVELIS, *Kėdainių evangelikų reformatų bažnyčios administravimas ir veikla XVII amžiuje*, Istorija, t. 111: 2018, Nr. 3, s. 4–35, DOI: <https://doi.org/10.15823/istorija.2018.14>; Aivas RAGAUSKAS, *Iš lokalinės protestantiškojo švietimo istorijos Lietuvoje: Kėdainių gimnazija (XVII–XVIII a.). Istoriografinės įžvalgos*, [in:] *Miestas, dvaras, kaimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Lenkijos karalystėje XVI–XVIII a. Lokalinės istorijos problemos*, sud. Ramunė ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ, Vilnius 2018, s. 275–291; idem, *Tarp Kėdainių ir Tobago: škotai Benetai Naujamiestyje. XVII a. antroji pusė*, [in:] *Iš Panevėžio praeities. Šeimos portretas istorijos kontekste*, sud. Vitalija VASILIAUSKAITĖ, Panevėžys 2019, s. 30–74; idem, *Evangelikų reformatų bažnyčia ir kapinės Kėdainių Jonušavoje (1628–1864 m.)*, Istorija, t. 118: 2020, Nr. 2, s. 4–46, DOI: <https://doi.org/10.15823/istorija.2020.118.1>.

² Raimonda RAGAUSKIENĖ, Deimantas KARVELIS, Aivas RAGAUSKAS, *Tarp pašaukimo ir profesijos. Evangelikų reformatų dvasininkai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI–XVIII amžiuje*, Vilnius 2022.

uczniów i nauczycieli gimnazjum. Dalej zamieszczono bibliografię, streszczenia po angielsku i polsku oraz indeksy osobowy i geograficzny. Należy zauważyć, że streszczenia są językowo niedopracowane, momentami dziwaczne.

Uwagę zwraca bardzo bogata i zróżnicowana baza źródłowa. Wykorzystano ponad 2000 jednostek archiwalnych i bibliotecznych, przede wszystkim ze zbiorów litewskich, lecz także polskich, białoruskich, rosyjskich i szwedzkich. Co ważne, dokonano i tak daleko idącej selekcji, liczba zachowanych jednostek archiwalnych odnoszących się do dóbr kiejdańskich wynosi bowiem aż kilkadziesiąt tysięcy. Wśród badanych źródeł znalazły się m.in. przywileje, rachunki, inwentarze, korespondencja, księgi miejskie kiejdańskie (zachowane od końca XVII w.), a także plany i szkice. Wykorzystano ponadto wydawnictwa źródłowe, jak również pokaźną liczbę różnojęzycznych opracowań. Zakres poszukiwań badawczych zasługuje na najwyższe uznanie. Objęły one zresztą również materiały niepowiązane bezpośrednio z badanym terytorium, np. rejestry komory celnej w Żagorach, w których znaleziono wzmianki o transporcie ksiąg żydowskich do Kiejdan (s. 586). Z kolei badania ksiąg miejskich kowieńskich przyniosły informacje o osiadłych i pracujących w Kownie osobach pochodzących z Kiejdan (s. 318–320).

Ten niezmiernie bogaty materiał źródłowy nie był wcześniej dostatecznie wykorzystany w historiografii. Autorzy recenzowanej pracy starannie przedstawili stan badań, wskazując, że literatura na temat Kiejdan jest obszerna, a w niektórych obszarach dorównuje nawet historiografii stołecznego Wilna (s. 55), choć prezentuje zróżnicowany poziom merytoryczny. Dopiero zresztą monografia R. Ragauskienė, D. Karvelisa i A. Ragauskasa przyniosła tak rozbudowany obraz dziejów dóbr kiejdańskich.

Jak wskazują autorzy, inspiracją metodologiczną była dla nich mikrohistoria, pierwszy podrozdział wstępny zatytułowali zresztą *Globali mikroistorija: Kėdainių visuomenė kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mikropasaulis* („Globalna mikrohistoria: społeczeństwo Kiejdan jako mikroświat Wielkiego Księstwa Litewskiego”). Nie nazwałbym jednak omawianej monografii mikrohistorią, niewiele bowiem dowiadujemy się z niej o relacjach społecznych, codziennych sprawach badanej społeczności, jej wartościach i wzorach. W zasadzie trudno w ogóle mówić o wszystkich mieszkańcach dóbr kiejdańskich jako o jednej społeczności, a z pewnością nie udowadnia tego recenzowana praca. Na przeszkodzie takiemu ujęciu stoi zarówno bardzo duże zróżnicowanie społeczne (w monografii nie ma dowodów na istotne więzi międzystanowe czy międzygrupowe), jak i rozległość geograficzna.

Dobra kiejdańskie rozciągały się od okolic Pokrojów na północy, na południu sięgając w pobliże Kowna. Ich niektóre części oddalone były od centrum administracyjnego (Kiejdan) nawet o około 100 km, a terytorium nie miało charakteru zwarteo. Poszczególne obszary należały do różnych jednostek podziału administracyjnego państwa: Księstwa Żmudzkiego, powiatów kowieńskiego, upickiego i wilkomierskiego. W ich skład wchodziły liczne wsie i 15 folwarków. Niestety książka nie zawiera mapy prezentującej całość terytorium (jest natomiast sporo map poszczególnych jego części). W szczytowym momencie, w 1624 r., liczyło ono 914 dymów, zamieszkiwanych przez około 5500–6400 osób, z czego około 2800–3300 stanowili mieszkańcy kiejdańscy (s. 62–63). Te liczby również stanowią argument przeciwko uznaniu pracy za mikrohistoryczną. Jest to natomiast staranna monografia z zakresu historii społecznej.

Z innych kwestii teoretycznych wątpliwości budzi przyjęcie, że pojęcie „mikrohistoria” jest synonimem „historii lokalnej” (s. 7, 9).

Dużo uwagi poświęcono w pracy właścicielom Kiejdan – tytułowym Radziwiłłom, którzy dzierżyli je najdłużej, lecz nie zapomniano także o Kiszkach, wspominając również o Ostrogskich. Kiejdany należały do wszystkich trzech linii Radziwiłłów: goniądzko-medelskiej, birżańsko-dubińskiej i ołycko-nieświeskiej. Szczególnie wyróżnione zostały zasługi Janusza II Radziwiłła dla rozwoju miasta.

Przedmiotem zainteresowania autorów byli też urzędnicy dworscy, którzy zostali omówieni w osobnym podrozdziale. Składa się on jednak w zasadzie z biogramów dworzan. Brakuje omówienia funkcjonowania dworu jako struktury, nie zostały także scharakteryzowane mechanizmy kariery dworskiej. Problematykę tę badała już Urszula Augustyniak, ale jedynie w odniesieniu do czasów Krzysztofa II Radziwiłła³, niewątpliwie więc autorzy recenzowanej monografii, mając szerszą perspektywę chronologiczną, mogliby wnieść istotne ustalenia na ten temat.

Szczegółowo omówiono miasto Kiejdany: jego granice i podziały, sieć dróg, budynki użyteczności publicznej. Z pracy dużo można się dowiedzieć o statusie prawnym miasta, organizacji sądownictwa i strukturach samorządowych. Zaprezentowana została sytuacja Januszowa, funkcjonującego na podstawie przywileju z 1643 r. Ta część miasta nie dysponowała samorządem – podlegała władzom Starych Kiejdan, w których miała swojego przedstawiciela (starszego januszowskiego). Był to organizm znacznie mniejszy, np. w 1674 r. liczył 40 domów (a Stare Kiejdany – 443). Scharakteryzowano ponadto gospodarkę miejską, kompetentnie przedstawiając tematykę handlu wewnętrznego, regionalnego i zagranicznego (Królewiec, Ryga, Tylża).

Autorzy poświęcili wiele miejsca kwestii różnorodności wyznaniowej i etnicznej Kiejdan, wyraźnie dostrzegalnej od połowy XVI w., gdy w mieście rozpoczęła się reformacja. Nie jest możliwe ustalenie proporcji pomiędzy poszczególnymi wyznania-
mi, choć badacze wskazują, że o ile w samym mieście Kiejdany ewangelicyzm był silnie reprezentowany, o tyle na wsiach wyznania reformacyjne się nie rozpowszechniły. Mocna pozycja Kościoła ewangelicko-reformowanego w dobrach kiejdańskich wynikała niewątpliwie w dużej mierze z patronatu właścicieli, o czym świadczy fakt, że po śmierci ostatniej przedstawicielki linii kalwińskiej, Ludwiki Karoliny Radziwiłłówny, gdy po jakimś czasie dobra kiejdańskie przejęli katolicycy przedstawiciele rodu, przyszyły dla tej wspólnoty trudniejsze czasy (s. 394–396). Relacje między luteranami a kalwinistami były dobre, choć zdarzały się między nimi pewne kontrowersje na tle teologicznym (s. 364). Od drugiej połowy XVI do końca lat pięćdziesiątych XVII w. w mieście zamieszkiwali arianie, którzy jednak nie dysponowali własnym zbozem, a wspólnota ta była nieliczna (s. 512–518). Nie budzi wątpliwości obecność niewielkiej grupy wyznawców prawosławia, funkcjonował nawet monaster, jednak jego sytuacja finansowa była bardzo zła – brakowało nawet środków na wino mszalne i habity (s. 366).

Od 1625 r. działała w Kiejdanach szkoła średnia – gimnazjum kalwińskie, w którym sporą grupą uczniów byli luteranie (s. 591–629). Uczęszczali do niego także katolicy,

³ Urszula AUGUSTYNIAK, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001.

którzy pod koniec XVIII w. stanowili większość. Znacznie silniejsze ograniczenia w zakresie prawowierności obowiązywały nauczycieli, jednak i wśród nich zdarzali się katolicy. Nie jest oczywiście niczym dziwnym, że do szkoły dopuszczano przedstawicieli innych wyznań, gdyż w ten sposób można było pozyskać nowych wyznawców, a przynajmniej sympatyków. W szkole zakazane były spory na tle wyznaniowym, a na katolickich uczniach nie naciskano. Z kolei, jak można wnioskować, ścisłejsze regulacje dotyczące nauczycieli miały na celu zachowanie wyznaniowego charakteru szkoły i kontrolę nad jej przekazem.

Praca porządkuje informacje na temat osiedlenia się Żydów w Kiejdanach. Wbrew niektórym wcześniejszym badaczom, dopatrującym się początków osadnictwa żydowskiego niekiedy już pod koniec XIV w., R. Ragauskienė, D. Karvelis i A. Ragauskas na podstawie materiału źródłowego wskazują, że jest ono poświadczane dopiero od roku 1624. Fakt ten ma związek z działalnością Krzysztofa II Radziwiłła, który – dążąc do rozwoju miasta – zachęcał do osiedlania się w nim nie tylko Żydów, lecz także Ormian, Niemców i Szkotów (s. 548–549).

Relacje chrześcijańsko-żydowskie nie układały się jednak idealnie, co ujawniło się np. przy okazji sprawy śmiertelnego pobicia chrześcijańskiego młodzieńca Jana Buzewicza przez grupę Żydów w 1666 r. Wówczas to i katolicy, i kalwińscy w listach do Bogusława Radziwiłła, prosząc go o interwencję, opisali szereg zarzutów wobec społeczności żydowskiej (s. 357–358).

W części dotyczącej problematyki etnicznej sporo uwagi poświęcono Szkotom (s. 369–378), jest też mowa o ludności ruskiej, tatarskiej i romskiej (s. 378–379). W odniesieniu do Polaków ograniczono się natomiast do stwierdzenia, że prawdopodobnie częściej związani byli z dworem i Kościołem (s. 367) – kwestia ta zdecydowanie wymagałaby pogłębienia.

W książce pojawia się teza, że Kiejdany to jedno z niewielu miast Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdzie nie było wstyd być Litwinem (s. 367). Uzasadnieniem dla niej jest stwierdzenie, że w dobrach kiejdańskich dominowali Litwini, zwłaszcza na wsiach, ale i w samych Kiejdanach byli najliczniejszym etnosem. Trzeba jednak przyznać, że sformułowanie to brzmi bardziej publicystycznie niż naukowo. Poważne jego potraktowanie wymagałoby znalezienia dowodów źródłowych na występujący w większości miast Wielkiego Księstwa wstyd związany z litewskością, czego – śmiem twierdzić – nie da się wykazać.

W pracy przytoczono natomiast ewidentne dowody obecności Litwinów w mieście oraz ich litewskiej tożsamości. Ławnik Jan Stanielewicz w liście do Bogusława Radziwiłła z 1666 r., w którym krytycznie ocenił działalność burmistrza Jerzego Andersona, Szkota, donosząc o jego podejrzanych konszachtach z innymi Szkotami, widział w takich działaniach zagrożenie dla „natiey litewskiej”. W piśmie tym występował w imieniu owej nacji, litewskie prawa nazywał ojczystymi, a przed działaniami Szkotów chciał bronić „mnie i nas Litwę” (s. 368, przyp. 1648). Należałoby spróbować odpowiedzieć na pytanie, co dokładnie oznaczają w zbadanych przez autorów źródłach określenia „litewski” i „Litwa”, które pojawiają się nie tylko we wspomnianym liście Stanielewicza. „Litwą” nazywali chociażby miejscową ludność napływowi Szkoci (s. 371). W pracy pojawiają się też informacje o używaniu w Kiejdanach języka litewskiego (np. s. 393, 401, 412, 471, 582–583, 588, 615, 650–653).

Autorzy wskazują, że działalność Kościoła ewangelicko-reformowanego była kluczowym czynnikiem dla kiejdańskiej litewskości. Niestety nie odnoszą się przy tym do tezy Henryka Wisnera, który dowodził, że reformacja w ostatecznym rozrachunku przyczyniła się nie do wzmocnienia, lecz do osłabienia żywiołu litewskiego⁴. Interesujące, że w zborze kalwińskim w Kiejdanach kazania wygłaszano po polsku, niemiecku, litewsku i „szkocku”, tzn. angielsku (s. 450–452). O rosnącym znaczeniu języka polskiego świadczy np. fakt, że w 1682 r. na pewien czas zaprzestano wygłaszania kazań po litewsku, argumentując to rozumieniem polszczyzny przez wszystkich parafian (s. 401). Dowodem na polonizację ludności jest również to, że w 1785 r. synod ogłosił, iż w Januszowie odbywają się jedynie polskie kazania, i wskazywał na brak zapotrzebowania na litewskie (s. 404).

Recenzowana praca jest niewątpliwie pozycją ważną nie tylko w historiografii Kiejdan, lecz Wielkiego Księstwa Litewskiego w ogóle. Stanowi ona świadectwo tytanicznej pracy, jaką autorzy musieli włożyć w badania źródłowe, dzięki czemu wprowadzili do obiegu naukowego bardzo wiele nowych ustaleń. Być może więcej uwagi można byłoby poświęcić próbom odpowiedzi na pytania o nieco szerszym, syntetycznym zakresie. Podczas lektury zastanowiła mnie np. kwestia, czy istniała tożsamość kiejdańska, zwłaszcza taka, która szłaby w poprzek podziałów etnicznych, wyznaniowych czy stanowych. Recenzowana praca, sama stanowiąca ważny krok w rozwoju badań, z pewnością będzie jeszcze punktem wyjścia (czy przynajmniej punktem odniesienia) do dalszych analiz i interpretacji.

Kamil Frejlich*

 <https://orcid.org/0000-0001-9142-8886>

BIBLIOGRAFIA

- Augustyniak, Urszula. *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2001.
- Karvelis, Deimantas. “Kėdainių evangelikų reformatų bažnyčios administravimas ir veikla XVII amžiuje.” *Istorija* 111/3 (2018): 4–35. <https://doi.org/10.15823/istorija.2018.14>.
- Ragauskas, Aivas. “Evangelikų reformatų bažnyčia ir kapinės Kėdainių Jonušavoje (1628–1864 m.)” *Istorija* 118/2 (2020): 4–46. <https://doi.org/10.15823/istorija.2020.118.1>.
- Ragauskas, Aivas. “Iš lokalinės protestantiškojo švietimo istorijos Lietuvoje: Kėdainių gimnazija (XVII–XVIII a.). Istoriofinės išvalgos.” In *Miestas, dvaras, kaimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Lenkijos karalystėje XVI–XVIII a. Lokalinės istorijos problemos*, edited by Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, 275–291. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2018.

⁴ Henryk WISNER, *Reformacja a kultura narodowa: Litwa*, Odrodzenie i Reformacja w Polsce, t. 20: 1975, s. 69–79.

* Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie

 k.frejlich@lazienki-krolewskie.pl

- Ragauskas, Aivas. "Tarp Kėdainių ir Tobago: škotai Benetai Naujamiestyje. XVII a. antroji pusė." In *Iš Panevėžio praeities. Šeimos portretas istorijos kontekste*, edited by Vitalija Vasiliauskaitė, 30–74. Panevėžys: Panevėžio kraštotyros muziejus, 2019.
- Ragauskienė, Raimonda, Deimantas Karvelis and Aivas Ragauskas. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mikropasaulis: Radvilų Kėdainių visuomenė (XV–XVIII a.)*. Vilnius: Žuvėdra, 2022.
- Ragauskienė, Raimonda, Deimantas Karvelis and Aivas Ragauskas. *Tarp pašaukimo ir profesijos. Evangelikų reformatų dvasininkai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI–XVIII amžiuje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2022.
- Wisner, Henryk. "Reformacja a kultura narodowa: Litwa." *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 20 (1975): 69–79.

